

FIGYELŐ

DÉLVIDÉKI ARANYTALANSÁG

Gion Nándor: *Aranyat talált*
Osiris, 2002. 204 oldal, 1880 Ft

Hogy mikor kell aranyat találni, arra pontos útmutatással szolgál a regény egyik hőse – egyben narrátora: „*Néha mérhetetlenül utálok ezt a ronda világot*” – panaszkodik, s erre következik a felelet: „*ezért kell aranyat találni*”, s a szegről-végről rokon megtoldja még: „*Még hozzá minél gyorsabban.*” Mert különben a világotalát önrombolássá változhat, pedig a destrukcióhoz alkalmanként éppen elegendő a nehezen túlélhető történelem. Vagyis mindaz, ami ebből a bácskai atyafiak számára a XX. század derekán megmutatkozott.

Az efféle imperatív „találás” persze számos kérdést vet fel. Lehet-e egyáltalán akarni az efféle, kincskereső szerencsét, s ha nem, hát kikényszeríthető-e a sorstól? Ha pedig a kényszer formája a merészen zabolátlan ügyeskedés, az segít-e a világotalaton vagy éppenséggel megerősít benne? Hiszen a háború utáni évek s az ezekre következő keserves időszak – a regény tanúsága szerint – mintha a túlélés érdekében elmosta volna a morális gátakat, s a nemesfémek azért mégiscsak elviselhetőbbé tehettek ezt a történelmi „vaskort”. Az először „talált” arany így éppenséggel a háborús jóvátételt tartalmazó vagonok fosztogatásából származik, egy kisebb bűnbanda tevékenységének eredményeként, ez pedig egyszerre alapozza meg az aranyat „találó” Tölgyesi Mihály szerencsését (kis vagyonát s ebből vásárolt házat és berendezett életét) és szerencsétlenségét (a börtönt, ahova végül is becsukják). A regény végén „meglelt” nemesfém eredeti gazdája pedig Lusztig zsidó, a szenttamási ékszerész, aki nem tért vissza a haláltáborból, s az élelmes falubeliek – sejtelmes búcsúszavai nyomán – némi találékonyssággal teljesítették be a történelem által felkínált hullarablást.

Már hogy a világotalát a regény fináléjában valahogy ki ne teljesedjék.

A Gion Nándor által elmondott és hősével elmondott történet végleteit, a szereplők vágyait és azok meghíúsulását kijelöli tehát az arany utáni konkrét és metaforikus sóvárgás, a sokszorosan megokolt világedegenség közegében, mindazoknak a lehetőségeknek és lehetetlenségeknek a révén, melyekre a történelem a Délvidéken egyedülálló alkalmat teremtetett. Hiszen a regény kezdetén egy világégés romjai között kellene újra hazatalálni – a szinte változatlan faluba, ám a végletesen átalakult történelmi feltételek között. Az eltelt években ugyanis ami változhatott, az bizony megváltozott, mozgott, mint az országhatár, rajta pedig a frontok és a különféle vidékekről érkezett fegyveresek. Hogy végül megmutatkozzanak az ellentétes ideológiájú totális rendszerek nagyon is hasonló belső struktúrái – pontosabban: megmutatkozzék annyi, amennyi mindebből egy patriarchális kisvilágból megpillantható. Ahol is – hogy a hatalmi viszonyok abszurditását pontosan kövesse a szellemé – az azonos ideológián belül rövidesen meghasad és egymással is szembefordul az, ami korábban egységesnek tűnt – a kommunista eszme –, a korai szocializmus építésébe ugyanis közismerten ellenségeskedéssel kezdenek bele Tito és Sztálin tanítványai egymással szomszédos birodalmukban. Ez pedig a délvidéki magyarok számára mutatta meg talán legszemléletesebben az új helyzet minden végtétét és abszurditását: hiszen ők kétfelől volnának „kutya” és „lánc”, mindkét birodalomból szemlélve gyanús, és (ezt igazolandóan) bizonyonnyal vétkes is – a többi szinte csak következmény: egy öntörvényű abszurditást szolgáló logika pokoli kauzalitásával.

Ez pedig bizonyonnyal Gion értékes leleménye – aranya, amit művének tárgyával megtalált –, hogy és ahogy látni tudja ennek a történeti-ideológiai „földrajznak” bácskai terepviszonyait. Hiszen mindaz, ami a délvidéki magyarsággal történt a XX. század negyvenes éveitől kezdődően, az földhöz tapadt valóság-
hű-

séggel szemlélve és szemléltetve vált szintiszta abszurditássá. Ugyanakkor a történelem valósága itt nem fordulópontokon és úgynevezett korszakos eseményeken keresztül mutatkozik meg, hanem szinte észrevétlenül „zajlik”: sáros keresztutak elágazásain, piszkos vasúti kupékban, egy Madách téri lakásban, belgrádi kocsmákban és a szenttamási határban. De éppoly vészjóslóan és feltartóztathatatlanul, mint ha hatalmas történelmi tablók felszínén.

Ennek szemlélésében és láttatásában Gion csakugyan mesteri: érti és ismeri ezeket a fall melléki sorsokat, akár csak a devecseri határban ballagó mezőőr – a voltaképpeni narrátor – választásaiban a valóságos határhelyzeteket, s a jelentéktelennek tűnő instanciákban mutatja meg az észrevétlenségükben jelentőséket. Erőteljes és hitelesen hangzó dikcióval adja vissza ennek a világnak a beszédmódját s a gondolkodás sajátos ritmusát, mögötte pedig a paraszti életöztön karakterét s az ebből létrejövő patriarchális kisvilág nagyon is érthető korlátozottságát – mindezekkel együtt pedig a Dráván túl Budapestig felérő Észak-Balkán lélekföldrajzát.

Az epika apró fordulatokban megformálódó eseményenete tehát a történelem úgynevezett drámájának előterében játszódik, amikor jótékonyan elfedve azt, máskor éppen felerősítve annak kríziseit. A szöveget jelentős részében alkotó dialógusok szövevényén és fel-feléseim keresztül pedig emberi sorsokban válik visszavonhatatlanná az, ami a történelemben – ma legalábbis úgy sejlik – végzetes kitérőnek bizonyult.

Vérbeli epikusként Gion ugyanakkor regényeken átnyúló kompozícióban gondolkodott: ezzel a művével tetralógiává egészült ki korábbi regényciklusa – és le is zárult mindjárt, mert halálával a sors is „komponált”. És így válik – tragikusan – véglegessé, hogy innen már nincs tovább, itt nem csak egy jelentős életmű zárult le, de végleg elveszett az a lehetőség is, hogy nagyepikává formálódhasson az az élményvilág, amivel balsorsa ajándékozta meg a Délvidék magyarságát.

A tragikum nem a sorsé csupán, hanem a lehetőségeké, amely ezen a négy fontos regényen túl egészében mégis beváltatlan maradt. Arany – sajnálatosan – nem található. Tudják ezt persze a regényhősök is. Tehát sóvárognak, loznak, keresnek.

És éppen ezzel bontotta elemeire és építette fel újra a szenttamási magyarok határhelyzetének minden ellentmondását, abszurditását és iróniáját a szerző – mégpedig drámai erővel tágitva a sorsszerűen szűk mozgástérben. A bácskai parasztok megpróbáltatásaiból Gion kémtörténetet kanyarított, s a műfaj csaknem minden kellékével felszerelte. A háború végén induló eseménysor egyik hőse ugyanis – az aranyat kereső Tölgyesi Mihály – szovjet fogásból megszökve Budapesten marad, ügyeskedik, boldogulni próbál, mígnem kalandos, kisstülű és bűnökben mind otthonosabb életét hirtelen kettétöri a börtön. Ahova – természetesen – nem valós vétkei miatt kerül, hanem származási helyét illető „tilóista személsége” folytán, ártatlanul tehát abban, amiért becsukják, majd verik, majd fogdaügynököt állítanak rá. Tölgyesi vagány magabiztossága, belső tartása és kívülről hajlékonyságnak tetsző ügyeskedése azonban segítségére lesz – no meg a véletlenek szerencsés összejátszása, egy ismerős vallatótízt személyében –, s az írói dramaturgia számára mindez elegendő ahhoz, hogy kiengedjék a börtönből, pontosabban azzal a feltétellel bocsássák szabadon – már ha ez egyáltalán szabadságnak tekinthető –, hogy a magyar államvédelem segítségére lesz a további „szemetek” eltakarításában.

Tölgyesi ravasz életrealizációjával és virtuóz gátlástalanságával rövidesen zsebtolvaj cellatársát is bevonja nagyszabású terveibe, s együtt szabadulnak ebbe az újfajta rabságba. Ahol is egykori szenttamási atyafiának: Rojtos Gallai Istvánnak – magának a narrátornak – a beszerzését is feladatául kapja, s ismét csak az írói történetészövés sodrának engedve a férfi vonakodva bár, de elszegődik ügynöknek. Nem lesz valóságos hírszerző, inkább csak amolyan futár, aki hozza-viszi az üzeneteket, névsorokat, egyebet, előbb csak egyfelé, majd pedig (sejthetően) kétfelé – a devecseri mező-örködés háttéréként így bukkan fel a belgrádi pártfunkcionáriusok világa, a budapesti hírszerzés és elhárítás sejtelmes szervezete – pontosabban annyit, amennyi mindebből számára megmutatkozik: embercsempészekkel és „személyi követőkkel”, fenyegetésekkel és gyilkosságokkal, rejtjeles üzenetekkel és konspirációs technikákkal – hogy végül egy szerb ügynök meggyilkolása s az ennek háttérében változó nemzetközi klíma „megfagyassza” a feladataiba mindinkább belemelegedő férfit.

Hogy mi is volna valóságos tárgy – tartalma – ennek a veszedelmes megbízatásnak, az éppúgy homályban marad, mint az, hogy voltaképpen miért vállalja el a feladatot az egyébként tekintélyes, sőt: saját szerepében és státusában igencsak rátartó férfi, aki nem csak az asszonyok szívét – vagy mijét is – képes meghódítani pillanatok alatt, de verhetetlen a (hamis)kártyázásban is, vagyis hát rendre csal, itt is, ott is, amott is – mert talán mégsem várható el következetes és morális normakövetés abban a világban, amely ettől dinamikusan távolodik.

Vagy éppen ott várható el? És még inkább: az ideológiától és hatalmi szűklátókörűségtől érintetlenebb falusi kisvilágban? Vagy ebben a világban már semmi sem érintetlen? Ha pedig a főhős – barátja jellemzése szerint – „örökös túlélő fasizmusban és kommunizmusban” – akkor talán feltétlenül szükséges ez a morális könnyelműség, amely egyszerűen az élni akarás alkalmá az ennek szívesen ellenszegülő világban? A főhős a morális deficit feloldásában azonban – ha teheti – a táguló Balkán farkastörvényeit követi: vasbotjával alkalomadtán eltöri a szembeszegülőket csontját, máskor kártyaviadalon (csalással) alázza meg magabiztos ellenfeleit, s különös igazságtelként a tilosban lefektető, felfuvalkodott helyi hatalmasság feleségét ejti teherbe. A megomlott egyensúly végső helyreállítása kedvéért végül a budapesti Lánchídról a Dunába löveti a jugoszláv titkosügynököt, aki korábban és retorikusan nem átalált becsmérőlni a magyarok gerincéről.

És itt válnak nyilvánvalóvá az eddig csak sejtett s kegyelettel elhessentett kétségek: hogy merrefelé is húzódnak az írói képzelet határai, és hol tarthat a valóság ítélőszékét a regénydramaturgia fölött. Ami Gion erénye volt – hogy efféle határokat és ítéleteket szembesített a valósággal, s így mutatta meg magának a realitásnak az „irrealitását” –, az most mint ha prózája tehetetlenségévé változnék, mert nagyon is szemléletesen válik el az ismert, valóságos abszurdítás a kitalálttól, mert számára – úgy tűnik – ismeretlentől.

Ha majd Belgrádban is kinyitnak a történeti levéltárak, ahogy a budapesti Eötvös utcában lehet – olykor – betekinteni azokba az „operatív” anyagokba, amelyek a regény voltaképpen nyersanyagát tartalmazzák, bizonyon bőségesen és érzékletesen lesz ott

is dokumentálva mindaz, amiről Budapesten már többé-kevésbé képet alkothatunk. Hogy a „láncos kutyával” kapcsolatosan miféle rettentő feladatok, tervek, akciók születtek, és milyen áron. És ez a szörnyű tudás nem úszható meg: ha egyszer nyilvánosságra került, tudomásulvétele elkerülhetetlen. Mindennek – mégoly felületes – ismeretében pedig nagyon is „vértelennek” és spekulatívnek tűnik mindaz, ami Gion regényének voltaképpen vezérszólama volna. Így például a megtörés mód-szeréként nemigen tűnik érvényesnek az, amit Gion a Tölgyesit rutinszerűen és szabadkozva verő fegyőről feltételezett, hasonlóan – és rokonszenvesen – valóságidegen, amit kihallgatási technikának gondolt, nem is szólva mindarról, amit a konspirációs gyakorlat (és elméleti érvényességű paranoia) alkalmaként ábrázol, vagy éppen akcióként ír le: beleértve a finálé ügynökgyilkosságát. Hallgatás dokumentumokban mégoly beszédes kihallgatási jegyzőkönyvek, halálos ítéletek indoklása, túlélők visszaemlékezései, még mindig kisatfrozott jelentések és ezerszer leíratott vallomások tárnak fel ezzel szemben egy minden képzelet felülmúló – véres és szennyes – valóságot a regénybeli helyén. Gion könyvében szinte kedélyesen patriarchális mindaz, ami pedig a konspirációban és az azt követő „akcióban” többnyire – hitelesen – pervertált és szürreális. A szövegben joviális a bántalmazás, ami pedig a valamikor kiválasztottakat illetően célzott volt, ördögi, és egy csapdaszerűen rázáruló koncepcióba illeszkedett. A könyvben néhány nyomozó – és a háttérben sejthető, fontos elvtársak – politikai improvizációinak teszszik mindaz, ami a kései negyvenes és korai ötvenes évek délszláv „akcióiban” és koncepciójában betegesen kikezdehetetlen logika eredménye volt, mindennek számos áldozatával. Ami tehát felbukkan a regényben: a hermetikusan lezárt határon való „titkos” közlekedés, a megbízatások és feladatok kiosztása és teljesítése stb., mindvégig sokkal inkább egy ártatlan epikus dedukciója, semmint a valóság ismeretere épített, íhletett indukció – pedig erről a valóságról már sejtenünk lehet valamit, s a kinyíló archívumok újabb és újabb döbbenetes tudással ajándékozzák meg a túlélőket.

Mert hát nyilván csak a regényben fordulhat elő olyasmi, hogy a tolvaj besurranással szerez elegáns villákból fontos, cirill betűs dokumentumokat, hogy kedélyes kártyázások

közepette intézik el egy Madách téri lakásban a végzetes megbízatásokat, miként az is, hogy – mellékszívességgént – a narrátor visszahozatja Szibériából sógorát, a volt SS-legényt, már hogy felesége jól megpofozhassa testvérét, amiért nem vigyázott magára: ám a találkozás pillanatában inkább a vállára borul és zokog.

Végül pedig a lánchídi lövés áldozata a regény szerint azért – is – pusztult el, mert „a szláv testvériség nevében” közeledni kezdtek egymáshoz a szerbek és az oroszok: a katartikus bosszúállás az ötvenes évek politikai viszonyainak (mégoly felületes) ismeretében is mosolygatóan vágyteljesítő dekórum. Az epikus tehát – könyvének ebben a vonulatában – sajnálatosan alulmaradt a történelem prózájával szemben, s ez éppen azért válik feltűnővé, mert otthonossága és erőteljes ábrázolói készsége a bácskai falvak kisvilágában igen következetesen mutatkozhatott meg. És míg vélhetően hiteles a devescéri határban ballagó főhős reflexiója, a sváb feleség aggodalmaskodása vagy éppen a balkáni vonatok atmoszférája és a lucernásba tévedt és felpuffadt állatok ábrázolása, hitelét veszti s tartalmatlanná válik a történet lényege: hogy miért és miként válik a főhős is az ördögi gépezet részévé, s mit jelent alkata és karaktere számára, hogy a kisebb családok világából átlép a hatalmasabbakéba.

Mert, szinte, semmit. Ez pedig súlyosabb kérdéseket vet fel – kiváltképp az azonosulással ábrázolt főhős sorsát és empatikusan közvetített reflexióit illetően. Hiszen amíg csak „nagymellényű”, „óvatos”, „ravasz”, addig talán a személyiség csak az önvédelem különféle formáival kísérletezik – menteni próbálja a menthetőt: személyes integritását és morális tartását. Ám amikor már normát teremtene viselkedéséből, s leckéztetni kezdi a magyarokat, szerbeket, sorstársait és megbízóit, akkor eredendő érzéketlensége és erre épülő pökhendisége formálódólvá válik, s megmutatkozik az az írói deficit, amit érzékel, de művészi erővel nem tud feloldani a szerző.

Mert csak a történet, de nem az alkalmát adó történelmi események kezdődnek ott, a szökésben a szovjetektől. Mert az utalás, hogy a főhős korábban hordott pisztolyt, nem terjed ki odáig, hogy esetleg használta is. Ha ő nem, hát mások, az „övéi” bizony lőttek. És így a szerbek pisztolya sem a történelem rulettfordulatának epizódja volna, de következménye

valaminek. Amiről legalább tudnunk kellene, ha az eseményeket a maguk árnyékos és fényes oldalával együtt érteni akarjuk. Nem tudjuk – illetve innen nem tudhatjuk meg. Títo sem kutyaként kezdte, s az SS-legény sem hadifogolyként, míg Lusztig zsidó nem pusztán a regénybeli „happy end” kedvéért rejtette el az aranyat. És bár a történelmi tabló megrajzolása nem feltétele egy efféle kalandregénynek, ám ha a história egyszer tárgygyá válik, mégiscsak hasznosnak tűnik néhány olyan pont megjelölése, amely eligazodni segít, s ekként valóságos kiterjedést ad a mindig elfutó jelen időnek.

Gion nem ad ilyen eligazítást. És képzelete – korábban jelzett – határain túl itt szemléletének határai mutatkoznak meg nyilvánvalóan és szűken. Trianon ennek is metaforája lehet. Miként hőseinek, neki sem sikerült ebben a művében az események valóságos nívójára emelkednie – a megtalált arany öröme ugyan az övék lehet, de tulajdonjoga nem, s ennek fényében értéke is homályosul. Hiába találtak aranyat – végső soron megmaradtak aranytalanoknak.

És így egy nagy remény maradt végleg torzóban.

Nagy András

„(A NEHEZÉN TÚL VAGYUNK? A NEHEZE HÁTRAVAN?)”

*Szilágyi István: Hollóidő
Magvető, 2001. 544 oldal, 2290 Ft*

Három nagyregény, három remekmű; álmélkodva szemléljük külön-külön és együtt a KÖ HULL APADÓ KÚTBA, az ÁGANCSSBOZÓT és a HOLLÓIDŐ pazar sorozatát. A prózaepika legtartósabb értékeivel való összehasonlítás sem érezzük istenkétségnek. Ihlet és tudás, intuíció és türelem, nagyszabású látomás és aprólékos kidolgozás értékei egyesülnek az érett Szilágyi István alkotásaiban. És mennyire különböznek, milyen szembeötlő eredetiség választja el őket egymástól, noha mindegyiken ugyanannak a vérbeli epikusnak a kéjgyéjét ismerjük